

СЕМАНТИЧНІ ОЗНАКИ ПРЕДИКАТИВ ДІЇ

У статті зроблено спробу з'ясувати характерні ознаки предикатної семантики дії, які у складі комплексного критерію можуть слугувати основою для визначення предикатів дії та їхньої багаторівневої класифікації.

Ключові слова: семантичні типи предикатів, предикати дії, агентивність, динамічність, фазовість, каузативність, часова локалізованість, доцільність, цілеспрямованість дії, валентність.

An attempt to find out the typical features of the predicative semantics of an action is done in the article. They can be a basis for the definition of the predicates of action and their multilevel classification.

Key words: semantical types of predicates, predicates of action, derivation, dynamic quality, phasic, causativity, time localization, expediency, purposefulness of the activity, valency.

У сучасному вітчизняному мовознавстві багато уваги приділяють диференціації предикатів як відображенню різних типів семантичних ситуацій. Семантико-синтаксичні особливості предикатів впливають на кількісне та якісне визначення семантичних компонентів і реалізацію їх у реченні, виявляють тісний зв'язок з характером суб'єктно-об'єктних відношень у межах семантичних і синтаксичних структур. Тому актуальними і надалі є спроби семантичного розрізнення предикатів, виявлення їхньої типологізації. Особливої уваги потребують акціональні предикати, зокрема в аспекті їх класифікаційних характеристик.

Науковому аналізу семантики дієслів та різних семантичних типів предикатів в україністиці присвячено цілу низку праць. Досліджено, зокрема, семантику фізичної дії та валентні характеристики відповідних предикатів (І. І. Овчиннікова, О. В. Куц, О. М. Галаган, О. Ю. Грипас, І. Ф. Джочка, А. В. Шумейкіна), предикати мовлення (Н. Г. Ніколаєва), мислення (В. В. Гумовська), ставлення (Г. П. Серпутько), руху (О. Г. Митрофанова, Л. А. Білоконенко) та ін. Проте до цього часу не визначено розрізнявальні характеристики семантичних типів предикатів, а межі виокремлених груп залишаються нечіткими. І якщо у з'ясуванні й диференціації предикатної семантики стану (О. І. Леута, П. П. Драгомирецький, Н. В. Кавера) та процесу (Г. В. Кутня) вже є серйозні напрацювання, то предикати дії ще потребують поглибленого аналізу й певних узагальнень.

У статті ставимо за мету з'ясувати характерні ознаки предикатної семантики дії, які у складі комплексного критерію можуть слугувати основою для ідентифікації предикатів дії та їхньої класифікації.

Визначенню поняття дії присвячено багато праць філософів і лінгвістів. У сучасній вітчизняній і зарубіжній філософії актуальним є аналіз природи дії (action) і діяльності (agency), а також розмежування дій, які лише пов'язані з людиною, і дій, здійснюваних самою людиною. У тлумаченні активних механічних дій, свідомо та цілеспрямовано здійснюваних людиною, не виникає особливих труднощів. Природу людської дії пояснює філософська теорія "раціональної дії", згідно з якою вона представлена як цілеспрямована, усвідомлена, спланована, контрольована активність. Людина здійснює активність, спрямовану на виконання мети. Ця мета попередньо визначена на основі всебічного практичного аналізу людиною всіх її можливостей як суб'єкта дії. Агенс при цьому усвідомлює те, що він здійснює активність, і те, що ця активність спрямована ним на мету,

яку він сам визначив. Сучасні дослідники іноді додають до цього ще ознаку свободи дії, яку трактують як дії на основі бажання, з якими агенс себе ідентифікує [11, с.115].

Проте філософи неодноразово замислювалися і над тим, як трактувати таку суперечність: людина може чхати, кашляти, кліпати очима, червоніти – і все це нею здійснено, хоча у звичайному розумінні вона в цей час залишається пасивною [11, с.114]. У сучасній філософії існує погляд, за яким дію визначає ознака доцільності, і тоді до найпростіших різновидів активних дій відносять доцільні рухи тварин та комах, адже коли павук перебігає через стіл, він контролює рухи своїх ніг, управляє ними, щоб рухатися в правильному напрямку. Ці рухи і є метою активності павука [11, с.115].

Лінгвісти в поняття *дія* вкладають різний зміст, і проблема його меж залишається на сьогодні не розв'язаною. Часто термін “дія” в граматиці уживають у широкому значенні: кожне дієслово вважають виразником семантики дії, – а отже, ототожнюються поняття “дієслово” і “дія”.

Дія як загальнокатегорійне значення дієслів членується на власне-дію та стан [9, с.53], і в науковому витлумаченні предикатної семантики здійснюється передусім розмежування понять “дія” і “стан” [6, 8, 12, 9 та ін.], а також “дія” і “процес”, “властивість”, “буття”, “відношення” тощо.

Звуженням є визначення дії як механічних рухів у просторі, як конкретної фізичної дії людини. Так, І. К. Кучеренко дієсловами дії називає такі, у значенні яких відображено механічний рух предметів або їхніх частин. Такий відбувається в просторі і сприймається органами чуття людини [10].

Окрім механічної дії, існує й поняття діяльності (психічної, інтелектуальної), яке за багатьма ознаками близьке до поняття фізичної, механічної дії. Такими ознаками є активність суб'єкта діяльності, вияв енергії, динамічність (думки або мовленнєві одиниці швидко змінюють одна одну в своїй спрямованості на результат, на здійснення мети), цілеспрямованість, результативність, часова локалізованість, фазовість. На цій підставі семантику таких мовних одиниць також часто трактують як предикатну семантику дії [8, с.4].

“Предикати дії становлять основні й найпоширеніші предикати речення. Вони позначають діяльність, яку породжує діяч й активно її стимулює” [12, с.114]. Семантичний клас предикатів дії виокремлено в багатьох роботах, присвячених типологізації предикатів. Їх протиставляють іншим типам предикатів здебільшого за ознаками, пов'язаними із властивостями відповідної позамовної ситуації, позначуваної цими предикатами, або особливостями виконавця дії: динамічності, фазовості, часової локалізації, результативності, агентивності, цілеспрямованості дії.

У науковій літературі поширеним є протиставлення “дія – стан” за ознакою “динамічна ознака – статична ознака”. Більшість мовознавців вдаються до такого розрізнення на першому етапі дослідницького процесу класифікації предикатів і внаслідок цього відмежовують предикати дії від предикатів стану. Поняття динамічності безпосередньо пов'язане з часовою віссю. Змінність у часі і сама можливість змінності в часі притаманні лише предикатам дії, натомість ознака незмінності в часі є ознакою статичності [1, с. 103].

У класифікації предикатів Т. В. Булигіної за ознакою статичності\динамічності аналізовані нами предикати дії належать до групи динамічних явищ (*сісти, встати, розбити, сказати*). У подальшому поділі предикативних ознак на основі контрольованості\неконтрольованості з боку суб'єкта та результативності Т. В. Булигіна виокремлює дію, діяльність, вчинок, неконтрольований процес [2, с.17-21], які у своїй більшості відповідають розглядуваній семантиці дії.

Динамічність, динамізм – це властивості за значенням слова “динамічний”, що в словниковому тлумаченні постає як “пов'язаний з рухом, з дією сили”; “який перебуває в інтенсивному русі, в дії, багатий внутрішньою силою”; “який розвивається, змінюється” [2, с.221-222]. Дія, позначувана акціональним предикатом, може займати відрізок або

точку на часовій осі, але вона завжди характеризується непостійністю, змінністю, і за цією ознакою протиставляється предикатній семантиці стану, якості, властивості, кількості та ін. Динамічність ситуації означає безперервні зміни її в часі й просторі або здатність до таких змін. Вона виявляє себе як переміщення ситуації, події на темпоральній осі або як здатність до такого переміщення. Предикати дії позначають саме такий тип позамовної ситуації, а отже, динамічність є диференційною ознакою предикатів дії, служить підставою для відмежування їх від інших семантичних типів предикатів: *Змурував кам'яний льох (У. Самчук); Федот оббіг його і спритно накреслив голову коня в гнзудечці... (В. Шевчук); Мати копає картоплю (Є. Гуцало).*

Аналіз наукової літератури та зібраного фактичного матеріалу дає підстави для визначення й інших ознак предикатів дії, пов'язаних із характеристиками семантичної ситуації, яку вони відображають, зокрема із її співвіднесеністю з часовою віссю: фазовість та локалізованість на часовій осі. Значення дії, яке передає предикат, передбачає лінійне її розгортання на осі часу, характеризується незворотністю, з одного боку, і фазовістю, з другого [12, с.115].

Фазовість, або вказівка на початок, продовження і закінчення дії, нерозривно пов'язана з ознакою динамічності. Вона притаманна діям і різним видам діяльності, оскільки всі вони мають початок, період протікання та завершення. Фази дії поступово переходять одна в одну. Дія то розчленовується на фази, то набуває своєї цілісності в межах певного часового відрізка. У кожний момент часу наявна окрема фаза розвитку дії, а не дія в цілому [5, с.94]: *Тим часом Федір Іванович кінчив ув'язувати мотузком паунок (А. Головка); Прилетіли ластівки і заходилися годувати пташенят (Г. Тютюнник).*

Часову локалізованість часто визначають як диференційну ознаку предикатів дії [12, с.116; 5, с.95]. Вона означає, що дія завжди пов'язана з реальним часом і відбувається у певний його момент або проміжок, а не мислиться узагальнено. Так, І.Р.Вихованець зазначає, що предикати дії слід відрізняти від тотожних лексичних елементів, які використовуються з абстрагованим значенням. Конкретні дії відбуваються в певний момент часу, а узагальнені дії не розташовані на певному відрізку часу і означають якісний стан суб'єкта [5, с.95].

Усі предикати дії об'єднує зв'язок із її виконавцем, суб'єктом, який, проте, може бути як активним, так і неактивним. Активний суб'єкт докладає свої зусилля та волю, витрачає енергію, ініціює та підтримує здійснення дії і репрезентований у наукових розвідках з філософії та лінгвістики як агенс. Багато дослідників називають дією лише ту, яка пов'язана з активним суб'єктом. Проте, очевидно, акціональні ситуації можуть характеризуватися зв'язком і з активним, і з неактивним виконавцем: *Учора на уроці географії у Марти випав з книжки лист-трикутник (О. Донченко); Дівчина одбігла трохи і собі стала (П. Мирний); Лиця повернулись туди (В. Винниченко); Ляда шпарко закрилася перед самісіньким Андрієвим носом (І. Багрянний);*

Агентивність характеризує предикат за ознакою активного суб'єктного компонента. Вона притаманна предикатам, які утворюють ядро предикатної семантики дії. Під поняттям “активність” у лінгвістиці розуміють “здатність людей і тварин активно переміщатися у просторі або їх здатність впливати на інші об'єкти, в тому числі на людей і тварин” [6, с.192]. Суб'єкт дії, діяльності здебільшого виявляє себе як активний суб'єкт, агенс, діяч, виконавець дій. Сему активності, що прогнозує зусилля, волю, енергію суб'єкта, часто називають визначальною для предикатів дії.

У межах традиційного розуміння активності суб'єкта О. М. Селіверстова виокремлює такі різновиди, як визначальний і невизначальний, агентивний і неагентивний суб'єкт. “Визначальний” суб'єкт спричинює, викликає наявність денотата певного предиката, проте він не завжди є джерелом дії – ними можуть бути самі властивості предмета. “Визначальним” агентивним суб'єктом є такий, від волевиявлення або зусиль котрого залежить реалізація дії. “Невизначальний” агентивний суб'єкт також докладає або може докласти певних зусиль, але при цьому дія спричинена іншою силою. При цьому він

не ототожнюється з пасивним суб'єктом, який не докладає зусиль до того, “щоб денотат предиката мав місце” [13, с.153].

У зв'язку з цим функцію діяча можуть виконувати іменники лише кількох лексико-граматичних груп: загальні назви осіб за різними ознаками (статтю, національністю, професією тощо): *Старий самотній лісник майстрував собі хату* (О. Коломієць); власні назви осіб: *Галя озирнулася по хаті і поставила вузлик на покуті*(І.Багрянний); збірні іменники: *Збіглася вся голота* (Б.Харчук); назви угруповань людей і тварин: *Загін уже виїжджає на шлях* (М.Стельмах).

Варто підкреслити, однак, що агентивність завжди пов'язана з дією і свідчить про наявність у предиката семантики дії. Але відсутність цієї ознаки не є достатньою підставою для зарахування предиката до групи предикатів стану, якості та ін. Неагентивний суб'єкт іноді може супроводжувати предикат дії, наприклад, *На лісовій дорозі запирхав кінь і застукотіли колеса*(О. Донченко). *Відчинилися двері. Петро вніс дрова, додолу кидає* (Б. Грінченко); *Їде автобус на Вижницю* (М. Матіос).

Доцільність не виявляє себе як універсальна ознака і характеризує дії істот. Як уже було зазначено, у філософській теорії “раціональної дії” доцільність притаманна діям людини, яка здійснює їх осмислено, заздалегідь сплановано. Доцільними вважають і дії тварин, комах, спрямовані на виживання, підтримання життєдіяльності. Їх доцільність визначена інстинктом виживання, а не мисленнєвою діяльністю, як у людини: *Перед тим, як заснути на зиму, він вештається по лісу, – розповідав пошепки лісничий, – жирує борсучище* (О.Донченко). *В їх затишку сорока намислила помстити гніздо і вже поклала перші палочки, наносила колючого хмизку...* (О.Донченко).

Цілеспрямованість дії означає, що істота здійснює її з метою досягнення певних намірів. Вона передбачає націленість на об'єкт з метою його зміни під час дії. Більшість предикатів дії мають у своїй семантичній структурі диференційну сему цілеспрямованості, що означає зорієнтованість на досягнення певної мети. Мета дії передбачає її кінцевий результат, а отже, ознакою аналізованих предикатів є й результативність дії. Здійснюючи будь-яку дію, людина застосовує зусилля, витрачаючи енергію, саме для того, щоб досягти результату. Спрямована дія завжди підпорядкована результату.

Важливою синтагматичною характеристикою предикатів дії є широкий діапазон валентності. “Як правило, суб'єктно-об'єктні і обставинні відношення дієслівної дії з її семантичними поширювачами винесено за межі дієслівної лексики і втілено в мінімальних синтагмах семантично поєднаних слів” [14, с. 99].

На сьогодні в українському мовознавстві встановлено, що “дієслівні предикати дії сполучаються з найбільшою кількістю непредикатних іменників” [7, с.217] і їм властива найбільша функціонально-семантична розгалуженість залежних іменникових синтаксем [5, с.41]. Це стосується переважно тих предикатів, які виражені дієсловами руху, переміщення, конкретної фізичної дії, мовлення. Типовим для них є поєднання з двома-трьома аргументами: *Він розповідав братам і матері цікаві речі* (І. Багрянний); *Потім дівчинка кинула проса курям, зварила кисіль з бузини та яблук і спекла пиріг з пасльоном* (О. Донченко). Проте предикати дії, які реалізують у реченні широкий діапазон валентності, трапляються рідко: *Він бачив, як Ганс волік від кафе сп'янілого на смерть Коляна кудись під кущ...* (О. Винокуров); *Від Золотих воріт добрі коні несли дорогою просторі сани* (Н. Рибак).

Отже, у виокремленні семантичного класу предикатів дії найбільш суттєвою є ознака динамічності позначуваних ними ситуацій. Характер динамічної ситуації дії розкривають особливості співвіднесеності її з часовою віссю, які виявляють себе як змінність, фазовість та часова локалізованість дії. З погляду суб'єктних відношень семантика дії найчастіше пов'язується з такими характеристиками, як активність (агентивність), доцільність, цілеспрямованість, контрольованість, усвідомленість, результативність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авилова Н. С. Вид залога и семантика глагольного слова. – М.: Наука, 1976. – 328с.
2. Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов. – М., 1982. – С. 7-85.
3. Бусел В. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.: Просвіта. – 2005. – 1720 с.
4. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Вища школа, 1990. – 176 с.
5. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови/ І. Р. Вихованець. – К.: Наукова думка. – 1992. – 222 с.
6. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
7. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматики української мови. – К.: Пульсари. – 2004. – 400 с.
8. Загнітко А. П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990. – 51 с.
9. Кильдибекова Т. А. Глаголы действия в современном русском языке / Танзиля Асхатовна Кильдибекова. – Саратов, 1985. – С. 66–75.
10. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1964. – Ч.ІІ. – 159 с.
11. Мальцева А. П. Теория действия в англо-американской философии / А. П.Мальцева // Вопросы философии. – М.: Наука. – 2011. – № 8.
12. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В.Мірченко. – Луцьк, 2004. – 389 с.
13. Селиверстова О. Н. Второй вариант классификационной сетки и описание некоторых предикативных типов русского языка // Семантические типы предикатов. – М.: Наука, 1982. – С. 86-157.
14. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. – М., 1974. – 201 с.